

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Set.} 1834

Title: *Bande Chakra*
Nispana

1334

Incomplete

1334	:	Karate Chakka Nirupana	:	Title
:	:	:	:	Author
:	:	:	:	Editor
:	:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	:	Publisher
1334	:	Pages 1619	:	Remarks

सायं

११

२१

श्रीगणेशाय नमः ॥ सैवंगोपवधुतिवक्रदृगतेन दंतसेवेतः ॥ रणचक्रधरो मेकारकचक्रनि
 रूपयतः ॥ तत्र प्रथमाषष्ठीवर्जप्रायः सर्वाविभक्तयः कारकाभिधायिन्यः शत्रोर्दिनस्तिमातुस्म
 रतिरस्यादौ कचि तेषां पितृयादि तीयादयोऽपि कचिदुपपद विभक्तयो न कारकाः ॥ अथादक्षि
 णेन हिमवतजराभिस्तापसः पाकायस्थाली धूमादन्तिः चर्मणि द्विपि नंदं तीत्यादयः ॥ अपराभ्य
 स्त यथायथं कर्माभिधायिन्यः ॥ ननु किमिदं कारकत्वं क्रियानिमित्तत्वं तदिति प्रांचः यत्किंचित् क्रिया
 निमित्तत्वस्य सर्वसाधारण्यात् ॥ प्रकृतक्रियानिमित्तत्वस्या ननु गमात् ॥ कटं करोति आकाशमस्ति
 आत्मत्वं समवेति आकाशे परिमाणमस्ति ईश्वरो जगज्जानातीत्यादौ कर्मोद्यमासेः चैत्रस्पतंदुल
 पचति आलोकस्वरूपं पश्यतीत्यादौ चैत्रालोकादावतिव्याप्तैश्च संप्रदानस्यानुमतिप्रकाशनद्वारे
 व चैत्रस्यापि तंदुलादिसंपादनद्वारा पाकादिक्रियानिमित्तत्वादा लोकरूपप्रत्यक्षेऽप्यलो कहेतुत्वाच्च ॥
 न च क्रियान्वयित्वं सतीति विशेषणीयं ॥ मैत्रस्य पचतीत्यादावपि तंदुलादिपदाद्यारारे ॥ एतेन
 बोधादिति वाच्यं ॥ तावन्मात्रस्य सम्यक्त्वे विशेष्यैव यथार्थात् ॥ कटं करोतीत्यादावनुपपन्नकरोदंका
 रकत्वासेभावेन विरुद्धार्थकत्वात् ॥ अपि च परसत्त्वस्य कूलव्यापारविशेषस्य दानतया तत्र च पर
 सत्त्वांशे जनकतया नुमातिप्रकाशेन दारावासंप्रदानस्येय आतथा क्रियानिमित्तत्वमस्त्यगामे

क

गच्छतीत्यादावुचरदेशसंयोगविशेषणयोग्यमस्यजनकत्वात्तथास्तु। नत्वपादानस्यापितथा। वस्तु
 त्पणोपततीत्यादौपतनादौवस्तुदेरनिमित्तत्वान्नचविभागफलकत्वस्यधः संयोगफलकक्रियारू
 पपतनेविभागशेषस्यापिजनकत्वमितिवाच्यं विभागफलकत्वस्यवैयर्थ्यात्। पतेः सकर्मकत्वा
 पतेश्च। विभागजनकक्रियापतनंगमनस्यापिपतनत्वापतेः। प्रतिबंधकीभूतसंयोगविशेषणा
 शकारापतनेऽप्यादानस्यहेतुत्वमित्येकेतदपिन। तस्यजनकत्वेमानाभावात्। अस्तुक्रियान्वयि
 त्वमात्रमितिचेन्नातंदुलंपचतीत्यादौकर्मघट्यासेः। तंदुलोदेः प्राकादन्वयाभावात्। द्वितीयार्थनामा
 र्थयोरेवान्वयात्। अथधात्वर्थान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वंतत्पतित्वेनः पचतेतंदुलरस्यादौधात्व
 र्थान्विताख्यातार्थनकर्तृत्वेन कर्मत्वेनचचैत्रस्यतंदुलस्यचान्वयएव। तंदुलंपचतीत्यादौधात्व
 र्थान्वितकर्मत्वस्यतंदुलेनसममन्वयोऽऽहो नाव्याप्तिः सर्वत्रक्रिययाकर्मकस्यैवपरस्परसा
 कांक्षत्वयऽन्वयात्। षष्ठ्यर्थस्यनक्रिययासममन्वयानाकांक्षितत्वात्। सोऽपचतीत्यादौद्विती
 यायाः कर्मत्वात्तन्निधायकत्वान्नस्यनसंग्राह्यत्वं। अतस्तस्याभेदसंबन्धेनक्रियान्वयेपिनाव्या
 प्तिः द्वितीयायाऽभेदकैवर्थाकत्वादानाव्याप्तिरिति। मेवं। धनायगच्छतिस्वर्गायजतेइत्यादौ य
 धनादावकारकेऽतिव्याप्तेः नप्राप्तिचेत्रइत्यादौपाकांक्षितारख्यातार्थान्वितनञर्थस्यका

र कत्वापतेश्चनानचनिपातार्थान्तिरिक्तत्वेनविशेषणीयंरतिवाच्यं। नत्तेपचतिसंख्यः पचइत्य
 दा तीत्यादौधिकरणेऽव्याप्तेः। किंचभूतलेघरोनेक्ष्यतीत्यादौभूतलोदेकारकत्वंनस्यात्। भूतला
 धेयत्वस्यनाशेऽनन्वयात्किंतुनाशोत्यतोएवंसेनेक्ष्यतीत्यादावपिदृष्टं। किंचचेत्रः पचकः
 पचास्तंदुलाः स्थालीयं चूर्णं सनीये। ब्राह्मणइत्यादौ कर्तृकर्मघट्यासेः। नचधात्वर्थान्वितप्रसौधा
 र्थान्वयित्वं। भूत्कागच्छतीत्यादौगमनादावतिव्याप्तिः। किंचज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादौज्योतिष्टोमादावति
 व्याप्तिः। रजकस्मवस्त्रददातीत्यादौसंबन्धिन्यतिव्याप्तिर्वैजलेपत्वाच्च। नहितत्रापिवस्त्रादिनारजका
 देरन्वयः। वस्त्रादेरजकायत्वाद्यभावात्। अविबक्षितत्वाच्च। तस्मात्तत्रक्रियाकर्तृकर्मघट्यान्यत्वंत
 त्रक्रियाकारकत्वरत्नकोशकृतस्तुकारकत्वंकर्तृत्वादिकंचानुगतव्यवहारसिद्धमखण्डेपाधिरेव।
 नचपदार्थाधिक्यं। सामान्यस्यसमवेतासमवेतभेदेन द्वैविध्यादितिबदंति। तत्रचैत्रः पचतीत्यादौ
 त्रयमायाः संख्यामात्रमर्थः। नचारव्यातस्यैवसंख्यावाचित्वात्सुपस्तत्रनशक्तिरितिवाच्यं। विनापिता
 दृशतिपंचैत्रः सुंदरः चैत्रोमेऽगच्छतरस्यादावेकत्वादिके बोधोऽत्राद्यवादेदेकवचनत्वादिनाएकत्वा
 दिसंज्ञेऽत्र। एकवचनत्वादिकंविशेषविषयत्वादिरूपं। इत्थंचसुपतिबभूवमेकमेवैकत्वादिकंबोध
 ते। समेदेऽन्यतरवैयर्थ्याभावादिति। पितरस्ति। इत्यादौबहुवचनस्यपुंल्लार्थकत्वमपिजुहो

परिभाषा २

का
 लावापोदा राइत्यादीकेवलंसाधुत्वार्थकत्वं। केचित्तत्रगुणानापायबहुत्वार्थकत्वं। विभक्तेः बहुत्वार्थ
 नित्यत्वार्थबोधत्वमित्येव हि व्युत्पत्तिर्ननु बहुत्वार्थमात्रान्वितत्वमपीत्याहुः॥ चेन्नागधर्मोतिष्ठेत्यादौ संबो
 धत्वेमप्यर्थः संबोध्यत्वं तु वचनोद्देशपत्वं। किंतु तत्र न शक्तिरपि तुल्यक्षणा। लाघवादेवैकत्वादेव शक्तिर्यु
 गपक्षतिद्वयविशेषस्य दूषितत्वाच्च। युगपदेवार्थद्वयभाजनं। तत्र कर्तृत्वमाख्यातार्थः। ननु किमिदं कर्तृ
 त्वं यदाख्यातैराख्यायते न तावत् यत्नाश्रयत्वं तत्। तथा सति रथोगच्छति जानातीत्यादौ रथादेः कर्तृत्वं
 न स्यात् न चैवमेवेति वाच्यं। न च कर्तृत्वव्यवहारस्याजानिकत्वात्। एतेन तदुपादाने चराचिकीर्षा कृतिमा
 न्न तज्जनकचि कीर्षा कृतिमान्वाकर्त्तृत्वमपि प्रत्युक्तं। अत्र केचित्। यदा उत्तरारब्धतेन नैवागधसमभिधा
 रते न यदा तर्था न्वितयधर्मवत्त्वं बोध्यते तद्वर्तमानमेव तत्। क्रियाकर्तृत्वं। एवं पक्षतीत्यादौ पाकानुकूल्यया
 पारवत्त्वरथोगच्छति जानातीत्यादौ गमनाद्याश्रयत्वं न स्पृति। त्यादौ कर्मधारणाय नैवागधसमभिधा
 रते नेति श। इत्थं स्थालीपचतीत्यादौ स्थाल्यादेरपि कर्तृत्वमविरुद्धं तत्तदुक्तं स्वव्यापारेण कर्तृत्वं स
 र्वत्रैवास्ति कारक इति तन्ना। पक्षेते उद न स्वयमेवेत्यादौ कर्तृत्वमोदनादेस्तन्मत्तसिद्धं तदनुपपत्तेः। तत्र
 न कसमभिधातारसत्त्वादेव पक्षे च्येतत्तदुलः। चैत्रेणैतत्तत्रैत्रस्य कर्तृत्वानापत्तेः तदुलस्य कर्तृत्वाप
 त्तेश्चैवैवस्यातस्पृत्तुर्मवो धकृत्वं स्वरूपयोग्यताफलोपधानं वा। नाद्यः तदवच्छेदकरूपापरिचयात्

य
 २४
 ५

नापरः का लोतरे कर्तृत्वानापत्तेः परेतु कारकांतराप्रयोज्यत्वे सति कारकांतरप्रयोजकत्वं तत्। कुठारादेः क
 र्तृत्वप्रयोज्यत्वान्नातिव्याप्तिः। तत्र प्रयोज्यत्वं च तज्जन्य व्यापाराश्रयत्वं तच्चादृष्टा द्वारकबोध्यं। तेन सर्वस्य
 वैश्वरप्रयोज्यत्वे पिना व्याप्तिः। ईश्वरजन्मादृष्टजन्य व्यापाराश्रयत्वाच्च न दोषः। इत्थं च जानातीत्येककर्तृत्वगोण
 मित्याहुस्तत्र। कुलात्तादेरपि दंडादिजन्य संयोगादिरूप व्यापाराशालित्वादि घरादिकर्तृत्वानापत्तेः। उच्य
 ते सामान्यतः कर्तृत्वं कृतिमत्वमेवोलाघवात् कृतिरेव कर्तृत्वमिति निःकर्षः। कविशिष्यतुपाकाघनुकूलक
 ति मत्वं पाकादिकं कर्तृत्वं यदि ईश्वरस्य पाकादिकर्तृत्वं यदि नाभ्युपेयते तदा रागजन्मा विजाताया कृति
 रेव तथा बोध्या। अथ दृष्टाद्वारापाकादिजनक कृतिवारणाया दृष्टाद्वारकत्वं देयमिति केचित्। वस्तुतो
 न देयं पाकजनका दृष्टजनका कृतेः पाकजनकत्वेनाभावात्। परंतु अन्वोद्देश्य कक्षिस्तुर्नान्वाचोदो
 तत्कर्तृत्वाभावात्। कृतौ तद्विषयकत्वमपि देयं। तर्हि नांतरायक शर्करादिभक्षणेशर्करां भुक्ते इति
 न स्यात् इति चेन्न। स्यादेव अतएव तत्र मत्ता भूत न तु मया कृतं इति व्यवहारः। न च तद्विषयक कृतिम
 त्वमेवास्तु कृतं तदनुकूलत्वविशेषणे नेति वाच्यं। दुर्बलस्य गुरुतरभावे। तत्र विषयक कृतिमत्तस्त
 दनिष्पत्तौ तत्कर्तृत्वाव्यवहारात् सुखं तु कृतेरुद्देश्यमपि न कृतिविषयः। ताभ्यां तारव्यविषयकैश्च
 तथैव कृतिविषयत्वव्यवहारात्। इदं तु बोध्यं कृतेक्षणद्वयमात्रस्यापि त्वोत्तरांतरपाकांतरकर्तृ
 त्वव्यवहारो न स्यात् न च तद्योग्यत्वं तद्यायोग्यता वच्छेदकस्यैकस्याभावात्। रवात्तमेमनुष्यत्वादि

अ
 २५
 २२

नेवतयोग्यत्वे सर्वथाप्यनुत्पन्नाकादिह तावपि पक्षेऽप्युपपत्तेः तस्मात् कृतेरुपलक्षणत्वमात्रेण
 च परंतुरयोग्यतिजानातीत्यादौ भाक्तं कर्तृत्वं परंपरादौ कृता कृतव्यवहारात् इति ज्ञेयत्वात् एव
 शक्तिर्लब्धा तः पक्षेऽप्यनुत्पन्नाकादिह तावपि पक्षेऽप्युपपत्तेः तस्मात् कृतेरुपलक्षणत्वमात्रेण
 यागेरवान्तरि संयोगसमवायादिमात्रमाश्रयत्वमर्थः तेषां हि ह्यस्याप्रतियोग्येति यो गिनो द्वयोरप्या
 श्रयत्वापत्तेः इत्येव च योगमनु कर्तागमनाश्रयतावान् घटोनाशकत्वात् नाशाश्रयतावानिति बो
 धः। वैयाकरणस्तु क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति तेषामयमशयः रयोग्यतासीदौ जानातीत्यादौ क्रिया
 श्रयत्वेन कर्तृव्यवहारस्याजानिकस्यासति बोधकत्वे गौणत्वायोग्यत्वं पक्षेऽप्युपपत्तेः तस्मात् कृतेरुपलक्षणत्वमात्रेण
 लब्धापारसंबंधेन पाकाद्याश्रयत्वमेव कर्तृत्वं ननु परंपरादौ कृता कृतव्यवहारात् कथं बाधका
 भावश्चित्ते। किमेतावताभ्यनोदिह तावपि पक्षेऽप्युपपत्तेः तस्मात् कृतेरुपलक्षणत्वमात्रेण
 व हारात् क्रियः कृतौ शक्तिः तेनाश्रयपरक्रियेत कर्तृपदस्य यत्नाश्रये शक्तिरिति चेत् अतएव
 विषयाद्यर्थकस्य प्रत्ययाद्येत कर्मादिपदस्य यत्नविषयादिवाचित्वात् रथोऽयमगच्छति चक्र
 णचलतीत्यादौ गामादेः कर्मत्वादिकमपि न स्यात् न च दंसुचेतनोऽनुमन्यते नवाला घवमा
 त्रेणैव वस्तुशक्तिः पश्चादिपदादावपि गौणत्वादिना शक्तिकल्पनापत्तेः शक्त्यानेतमिति चेदस्तु
 तथा हरिपदादिवदन्यथा हरिपदादावपि रंराध्या न्यत्वेन शक्तिकल्पनापत्तेः तत्र तत्र तेन ते

नरूपेण बोधो न स्यादिति चेदिहापि बोधक्रियाश्रयत्वेन बोधो न स्यादिति तुल्यं न च क्रियाननुगमा
 त् क्रियाश्रयमननुगतमिति वाच्यं कर्तृत्वलक्षणे क्रियाया धात्वर्थरूपत्वादातृत्वं परिभाषाविशेष
 विषयत्वं विशेषतस्तु गमनां कर्तागमनाश्रयतावान् पक्षेऽप्युपपत्तेः तस्मात् कृतेरुपलक्षणत्वमात्रेण
 तासीदौऽप्यश्रयंतु कचिदुक्तलब्धापारसंबंधेन कचित्प्रतियोगित्वसमवायादिसंबंधेन संबं
 नुगमस्यतवापि स्वीकृतत्वात् यदा क्रियात्वेनोपस्थितस्तदा कर्तृत्वादिव्यवहारे न स्यादिति चेन्न स्या
 देव क्रियादिपदाकांक्षतिकर्त्रादिना वस्तुनितात्पर्यं अतएव आत्मा जानातीत्यादौ आत्मेति कर्तृ
 पदं जानातीति क्रियापदमिति व्यवहृत्यते आत्मा ज्ञानकर्त्रेति कथं न व्यवहारश्चित्ते ह्यसौ घट
 रतिव्यवहारवत्संभवात् अतएव वक्तुना सिंचतीत्यत्रापि वक्तुकरणं अन्यथाकरणं तताया
 नस्यात्तकर्त्रादि बुबोधविषया प्रयुक्तानां मेव तत्तत्पदानां साधुत्वं विशेषतस्तु बाधितस्थलेपितुं त
 र्थबोधो भवत्येवा योग्यताबुद्धेः शाब्दबोधाप्रतिबोधकत्वादन एव अत्यन्तासत्प्रतिपक्षं ज्ञानं
 शब्दः करोतीति मन्यते तेनादिस्त्वामुर्वति न दिकुलपि प्रसिद्धीत्यादाय। वपिसाधुत्वमर्थे
 बोधकत्वं किं बहुना वंध्यासुतः शशश्रेणैव पुष्पपातयेत्यादावपि कर्तृत्वादिकमस्ति अतएव वि ती
 वक्षातः कारकाणि भवन्ति रतिवदति न च वंध्यासुतादिबोधे अस्मत्स्वात्मापत्तिः वंध्यादेः
 सुतादौ प्रकारत्वादप्यप्यस्वात्मेवोपपत्तेः मास्तुवास्तत्र बोधः तथापि तत्तदर्थं प्रतिपिपादयिषा

दस्ता

प्रयुक्तत्वादेव तत्तद्विभक्त्या साधुत्वं तथा च क्रियाश्रयत्वं यत्र बुध्यते सकर्तृ क्रियाश्रयत्वबोधविषय
 त्वंतदिति फलितार्थ इत्यविबदंति इदं तु बोध्यं अपचमाने चैत्रे यत्र चैत्रः पचतीत्युक्तं तत्र पाककर्तृत्वं
 सरुस्त्रेणानोपायेरुपपादयितुं शक्यते प्राप्तेः रेरेव तु बंधादी सुतादीनां न किं क्रियाश्रयत्वज्ञा
 नविषयत्वमेव कर्तृत्वं आख्यातादिति तथा बोधनात् तथा च क्रियाश्रयत्वं यत्र बुध्यते सकर्तृ क्रिया
 श्रयत्वबोधविषयत्वं तदिति फलितार्थः किंच क्रियाधात्वर्थः धातुत्वं क्रियावाचित्वमित्यन्याश्रयः
 न च परिशेषाविषयत्वं धातुत्वमित्युक्तेऽपि निस्तारः बाधा तु समानानुपार्थिकतया विकल्पार्थकस्यापि
 धातुत्वापत्तेः न श्रवोऽप्यपीमनादित्यानेतकोरुशङ्कानां समरुलंबनं संभवति न च सर्वज्ञसमरुलंबनं
 संभवति न च सर्वज्ञसमरुलंबनमात्राय निर्वहः तस्याख्यातबोधे ज्ञेयविषयतायां सुतरामसंभ
 वात् तस्मात्तत्र तत्र तत्पदयोगे तत्तत्पदानां साधुत्वमित्यत्रेव तेषां भावः परंतु क्रियाश्रयत्वादिकं य
 त्र बुध्यते तस्यैव कर्तृत्वं बोधांश्च स्वरूपसत्त्वेव व्यावर्तकः बंधा सुतादावपि बंधा प्रकारकधावि
 षयसुतादीनां एव कर्तृत्वमित्याहुः केचित्तु उत्पादकत्वं कर्तृत्वं कारकमात्रे कर्तृत्ववहारश्चेष्ट एव
 ईश्वरो जानातीति विद्यते इत्यादि तु भाक्तं कर्तृत्वं अन्यरूपादेरवयववद्विरूपादिकं प्रतिकारकत्वं ना
 स्तीति जनिः सध्यमाणकमलं स्त्रातिव्याप्तिरपि नाशंकनीया लक्षणत्वादित्याहुः ॥ श्री ॥ तं दु

उ

ए

ध

त

लं पचतीत्यादौ द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थः ननु किमिदं कर्मत्वं कर्तुराश्रितमिति चेन्न शत्रुं देष्टुं रवमनुभ
 वतीत्यादौ कर्मण्यप्यासेः कर्णव्यापारजत्वमिति चेत् न व्यापारयत्वं हि तज्जन्य क्रियानुकूलव्यापाराश्रयत्वं
 तच्च दत्त्रेण धान्यं नुनातीत्यादौ करणे अतिव्याप्तिरत्रादेरपि रुक्तादिकरणव्यापाराश्रयत्वात् न च सकल
 करणव्यापारविषयत्वं तत्तत्स्थाल्यां पचतीत्यादौ स्थाव्यादावतिव्याप्तेः नापि परसमवेतक्रियजन्यफलशा
 लित्वं गमेः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्त्यजे श्रौतस्मिन् स्पंदे च पूर्वपरयोः प्रसंगात् किंच नदीवद्धं तस्यादौ वद्धे
 वयवोपचयरूपायाः कूलप्राप्तिफलकत्वात् तज्जन्यफलाश्रयेतिरेव तत्पतीत्यादावंगविक्षेपविशेषरूपन
 त्यजन्यप्रत्यक्षसंयोगाद्याश्रये चातिव्याप्तिरिति अपचवदंति धात्वर्थतावच्छेदक फलशालित्वं कर्मत्वं तथा
 हि स्पंदे रिवत्यजिगमिप्रभृतिनामिपि स्पंदमात्रं नार्थः पर्यायतापत्तेः परंतु सकर्मकधातूनां फलावच्छिन्न
 व्यापारेशक्तिस्तत्रत्यजे विभागावच्छिन्नस्पंदे गमेरुत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पंदे तेन त्यजेनापरस्मिन्नगमेन पूर्व
 स्मिन्नप्रसंगः स्पंदेः कर्ममात्रावाचिनो वद्धेरवयवोपचयवाचिनः यत्तेश्च गुरुत्वासमवाधिकारणविजाती
 यक्रियावाचिनो धात्वर्थतावच्छेदकफलविरहो न सकर्मकत्वं येषां तु पतेरधः संयोगावच्छिन्न क्रियावाचि
 त्वे तन्मते सकर्मकत्वमपि तस्य स्यात् न च तथा विविक्त्यामिष्टा प्रतिशत एव नर्क पतितो नर्क पतित इत्यु
 पाहरणं संगच्छत इति वाच्यं तत्र हि पतिर्नाधः संयोगावच्छिन्न क्रियावाचि परंतु प्राप्तिवाचिनं कं विजाती
 यदुःखं पतितः प्राप्त एव इत्येव तदर्थः ॥ अथेतु भूतलादेः धात्वर्थतावच्छेदक फलशालित्वमिति ततो न

वक्ष

र

द्वितीया फलस्य हि संबन्धा कांक्षायां कर्मणोऽन्यन्वयः प्रकृते चाधः संयोगरूप फलस्य धोवृत्तित्वे योपस्थिते च
 अथांतरनिशकां क्षतादि स्यादुः तत्र तथा सति भ्रमोपततीत्यत्राप्यनाकांक्षतया न न्वयापत्तेः वस्तुतः पतन
 त्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धेः स एवापत्तेरपि वाच्यतावच्छेदकः ननु गुरुत्वजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः
 रविद्विरागगुरुत्वविपरिणोऽस्विकीर्णोऽप्राग्भादिपतनस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् त एव पतनधो धाम विसारि सर्वतः सो
 ये च ५ः पतती गगनादित्यादिप्रयोगोऽपि भ्रमोपततीत्यत्र तु संयोगजनकत्वं सप्तम्येति धात्वर्थतावच्छेदक
 फलरहितानां जानातीत्यादा नानुभाक्तः सकर्मकत्वव्यवहारः पततैरित्यादिनोपस्थापिते यत्नकर्मणो विष
 ना यित्वेनोन्वयोऽपि तद्व्यवहारेण भ्रम एव भ्रमं जानन्ने भोजनाय तत्तत्त्यादयः प्रयोगाः ननु भुजा नेपि भोज
 नोपतत इत्यादयः प्राचस्क जानाती छती दृष्टिकरोतीत्यादौ संस्कारप्रवृत्तिनिवृत्त्यतिरूपस्य क्रियाजन्य
 फलाश्रये कर्मत्वमविरुद्धं धात्वर्थतावच्छेदक फलशालिनः कर्मत्वे तु संस्काराद्यवच्छिन्नजानाती दीवेन शक्ति
 रास्थेया उल्लंघ्य निबन्धो धोते संस्काराद्यवच्छिन्नज्ञानादौ शोदि धात्वर्थत्वमिति तत्रापि लणमुपेक्षते च
 शोदयामि छति दुर्दिनं देहीत्यादावपि गत्या भाक्तं सकर्मकत्वमस्तेयं तदुत्तरं चटं जानातीत्यादौ भाक्तत्वम
 स्तु ज्ञानत्वादेशक्यतावच्छेदकत्वे लाघवात् । इदं तु बोध्यं तस्मै जतीत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदक फलशालि
 नः स्वस्यापि कर्मत्वं स्यादतः परसमवेतत्वमपि देयं न हितत्र परसमवेतत्वमस्ति परत्वं च क्रियापेक्ष
 कं बोध्यं न च परत्वं द्वितीयाधीः तस्यैवैत्रेणान्वयः तस्य समवेतत्वसंसर्गगमनेनैव अन्ययोस्तीति वाच्यं

तमि

सा

क्रियायाः २

द्वितीया र्थप्रकारक बोधे धातुज न्योपस्थितेनामार्थः प्रकारकबोधिभक्तिज न्योपस्थिते शब्दे तु त्वात् यत्तु
 थासति चेन्नेत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र चेन्न स्यति ५ र्थपरत्वविशेषतया अन्यथा योगे तस्य प्रथमा तानुपस्थाप्य
 त्वादिति तत्र परसमवेतत्वस्यापि धात्वर्थप्रकारत्वानापत्तेः तस्यापि प्रथमा तानुपस्थाप्यत्वात् युद्धि कु
 त्यतिवैचित्र्यादित्युच्यते तदा तुल्यं इत्थं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिफलजनकं ग्रामभिन्नसमवेत यद्गम
 नं तदनुकूलरुतिमन्निति बोधः न चैवमुभयकर्मस्थलेशाखास्तु गच्छति हस्तः शाखां गच्छतीति वत् शाखा
 शाखां गच्छतीत्यपि स्यात् शाखाया शाखाभिन्नसमवेत क्रियाजन्य फलशालित्वेन कर्मत्वसत्त्वादिति वाच्यं
 शाखास्तथात्वेऽपि तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात् शाखाभिन्नसमवेतेशाखावृत्तिफलजनकं यद्गमनं तदाश्रय
 त्वस्य शाखाया मसंभवात् न चात्र परत्वं यदि तत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वं तदा स्वस्यापि स्वप्रतियोगिकत्वं हि
 त्वाद्यवच्छिन्नभेदवत्त्वात् ग्रामं गच्छतीति वत् स्वगच्छतीति स्यात् स्वप्रतियोगिकया वद्देवत्वे ग्रामस्यापि ना
 स्ति इव त्वाद्यवच्छिन्नभेदाभावादिति वाच्यं प्रत्यक्षार्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभेदबोधस्य व्युत्प
 न्नादिति केचित् । तेन मलो मज्जं गच्छतीत्यादौ मलो त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभेदस्य मलोत्तरे अभा
 वात् तत्तन्मुखपरं इत्यपरे अन्ये तु तुरंग्णी द्वितीया र्थफलं यत्तान्येति तत्तत्प्रकृतित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो
 गित्वेव संसर्ग इति तत्रान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वव्युत्पन्नं प्रसंगो बोध्यः सर्वत्रैवा
 वत्येवैत्रेण ग्रामं गच्छतीति वत्तैत्रेण ग्रामाभयं गच्छतीत्यापत्तेरवधेया । अपरे तु क्रियान्वितमन्योन्याभाव

तत्रमल्लपदं ३

त्रो ३

ति

कहोमाश्रयतावानि तिवोधः। नचैति जस्यागाभावात्कथं होत्रत्वमिति वाच्यं यं यजमानानुमत्याहुतिजोपित्या
 गसंभवात्तत्रनु होतेरत्रकर्णमि प्रक्षेपेलाक्षणि कृत्वात् एतेषां धात्वर्थतावच्छेदक फलभावात्सकर्मकत्वं न स्या
 त्। यत्तु दृष्टते यत्तु ग्रहणविना स्वत्वत्वं स परस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्वागो यजतो देवतो देशकस्त्वत्वं फल
 कस्यागं जु होते श्रवतादशत्यागफलका मि प्रक्षेपोर्थः अतएवहु तिजेतादशत्यागाभावेपि नानुपपन्नं अवनिप्र
 क्षेपश्चाग्नि संयोगानुकूलक्रियानुकूलो नोदनादिव्यापारः नचैवं नाग्नौ जुहुयादित्यत्राग्निवृत्त्यग्नि संयोगेत्यादि
 बोधेऽनन्वयः। धात्वर्थतावच्छेदक संयोगात्मक फलशालिनो ग्रेः कर्मत्वापत्तिश्चेति वाच्यं तत्र संयोगाद्वाच्छि
 न्नक्रियानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात्। क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकतया संयोगस्यावच्छेदकावच्छेदकत
 यात्तदन्वयिनो ग्रेः कर्मत्वा संभवाच्च एव विष्णु यजत इत्यत्र धातोः स्वत्वत्वं स फलकत्यागमात्र मर्थः तेन विष्णु
 देशकस्त्वत्वं स फलकत्यागानुकूलकृतिमानिति बोधः इति तदसत्त्वस्य स्वत्वत्वं तच्च कृतिविश्रांतत्वात्सामो
 न्य लक्षणा संभवात्। नच मत्स्यस्य तत्तच्च कृतिविश्रांतत्वेपि तद्गुणभाव कूटेन विशेषलक्षण वरणेन होष इति वा
 च्यं। तदभावकूटस्य युग स हस्त्रेणापि ज्ञाना संभवात्। किंच स्वत्व परत्यगर्थत्वादेवा ननु गमः किंच राज्ञो दत्त इ
 दा तात्पत्रापि दा नं स्यात् स्यादेवेति चेन्न तेनापि फलजननापत्तेः राज्ञे इत्यत्र संप्रदाने चतुर्थी पतेत्यत्रोपपु
 क्तदान मय्यदेवेति चेत्तदेव किमिति पृच्छामः किंच यदि राज्ञो दत्त इदा ताति न स्यात्तत्र दा नत्वे स्वीकृत्यते
 तदा मत्स्यग्रहण विनेत्यस्यैव यथाति एनं दत्त्वा अथ ग्रहाति धनमादाय किंच दत्ता तात्यादावपि ददाति प्र
 योगात् किंच हुना रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यत्रापि ददाति रस्येव तेन त्याग मात्रे ददाति प्रयुज्यते रस्यपि ना

स
होत्रव

राम
३ ७

स्तिउपेक्षा दाव प्रयोगाच्च। त्यागं विनापि भोक्तुं स्थालीयं ददातीत्याहो प्रयोगाच्च परो देशकस्य मर्षणं सामान्यतो ददा
 तेरर्थः। तेन न दानं किं ता देरुक्त दानत्वशालित्वात् किमपराधं किं क्रियेण यदर्थं विशेषणं न बा पस्त्वत्वविशिष्ट
 त्यागस्येतत्सर्गादावव्याप्तं। परस्वत्वस्य कालोतर एवोत्पत्तेस्त्याग नवेशिष्टाभावात्। दूरस्थस्यापि तदुद्देश्यस्य
 तत्रस्त्वत्वमुत्पद्यते एवेति चेन्न तत्स्वीकाराभावात्तत्र परकथस्यागो वस्त्वजनकः प्रतिग्रह प्रसंगं प्रसंग मुद्देश्यस्य
 जेरात्तेन स्वत्वा पत्तेः नच त्यागस्य स्वत्वजनकत्वे तत्संस्पृष्टत्वं स्वमेवा दासो नो वा विनी युजानो न प्रत्यवेयादि
 ति वाच्यं स्वयं त्यक्तस्याक्रियादिकं विना विनियोगस्यैव निषिद्धत्वात् तदाय प्रतिपादन विशिष्टस्यैव स्वीकार स्य स्वसा
 धनतया उदासनस्यैव योपादानस्य चत्वा साधनत्वाच्च न चोत्सर्गव्यवहितस्वत्वा जनकत्वादानत्वमेव
 नास्तीति वाच्यं दूरस्थामपि दाना प्रदायमान साधनमित्याहो मनसा पात्रमुद्दिश्यैव मोतोयं विक्षिपेत्तत्र विधत्ते सण
 रस्था तो दानस्यातो न विष्णु तैः शैरत्याहो स्वत्वक्षण मज्ञाथैवलक्षणा कल्पनायाऽन्याय्यत्वात्। तुला पुरुषोदर्मदादा
 नत्वा। नापत्तेरमत्रैव दानवाक्यदा धुपस्थित्यादिना विलंबात्तत्र सुतरामवधानेन स्वत्वप्रजनकत्वासंभवा
 त् ननु परस्वत्वजनकत्वमेव दान लक्षणे निविष्टं ननु परस्वत्ववैशिष्ट्यादिति वाच्यं त्यागस्य स्वत्वजनकत्वात्
 किं तु त्यक्तव स्वीकारस्य तज्जनकतावच्छेदकापरिचयापरि चयेन स्पष्टोचितत्वात्त्यागोपि न देवतो देशकस्त्वत्वं
 ध्यं सजकस्यागो देवताय जत इत्यत्रानन्वयात् स्वत्वत्वं स फलकस्यैव यथाक्षेप दानात्मक निवेदनसत्त्वे तत्र त्याग
 भावादेव तद्वारणस्यानुपपुक्तत्वात्। धात्वर्थतावच्छेदक फलभावस्तुल्यः नवा होमेपि देवतो देशकस्त्वत्वं स

दानव

जेरा

र

नि
अ

स्वत्वा

न

कर्म
३

जनकत्वागफलकोऽग्निसंयोगानुकूलोद्यतादिनोदनादिस्वत्वध्वंसफलकत्वस्यैवैयर्थ्यात् जलेविप्रपाण्यादौ चो
मानापत्तिः नोदनादित्यत्रापि पदार्थानुगमात् नोदनकाले होमाद्यवहारद्विसंयोगकालेन धवहाराध्याघवाच्च
तादृशग्निसंयोगस्यैव तथात्वोचित्यात् किंच त्यागफलकाग्निप्रक्षेपस्य तथात्वे त्यागविषय छत्तादिनामिव त्यागा
श्रयस्यापि कर्मत्वापत्तिः न चाग्निप्रक्षेपस्य त्यागः फलं त्यक्तं हि भवनो प्रक्षिप्यते न त्वग्निप्रक्षेपात् प्रज्येत त्यागस्य मा
नसं व्यापारस्य प्रागाववृत्तित्वादिति । एवं विक्रीणाति क्रूणाति प्रतिगृह्णाति त्यागावपि धात्वर्थतावच्छेदकफला
भावो विप्रयो हित्याग विशेषः त्यागरूपो वा एवं क्रयप्रतिग्रहयोरपि स्वीकारविशेषरूपत्वात् तत्स्वीकाररू
पत्वत्वात् । यत्तु मूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वजनकत्वागविक्रयो मूल्यदानपरः परस्वत्वोत्पाद
कः स्वीकारः छत्तादिनादयस्त्वजनकस्वीकारः प्रतिग्रह इति तत्रा मूल्यस्य तत्तत्त्वत्तिविश्रान्ते स्तत्त्यागस्त
पत्ताया उचितत्वात् मूल्यग्रहणप्रयुक्तस्यागस्यैव तावदेतत्तथात्वोचित्यात् धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावो
विशिष्ट एव क्रयप्रतिग्रहयोरेपि अननुगमे मूल्यदानप्रयुक्तस्वीकारस्तत्त्वप्रयुक्तस्वीकारभ्यामेव
सामान्यशेषवैयर्थ्याच्च न च दानजन्यस्वत्वजनकस्वीकारः प्रतिग्रह इति ग्राह्यं तत्तत्त्वत्वादेतत्त्वात्
किंच पापविना व्यापारकाधकत्वादेव धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावो नानुगमे मूल्यदानप्रयुक्तस्वीकारभ्यामेव
त्वगमिप्रभृतीनामपलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वात् पूर्वदेशादिनामपि यत्किंचिद्धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावादि
त्वात्तगमिकर्मत्वं स्यात् यदि च तत्तत्तात्वर्थतावच्छेदकफलशालिनः तत्तद्वानुवककर्मत्वमित्युच्यते । तदा

विधातुनामनेकार्थतया एकार्थप्रयुक्तधातोरर्थान्तराद्विधेयिकर्मत्वं स्यात् यथा ग्रामं प्रति हृते ग्रामेति हतात्वा
दौ तत्र धात्वर्थानां तत्तदर्थवाचित्वे तत्तदर्थस्य कर्मत्वमिति कृत्रितं तथा च नो ग्रामं गच्छतीत्यादिगमनफल
शालिग्रामत्वादिकर्मदानतुलादशचैत्रत्वे चैत्रग्रामो भयत्वात्तेन ततो नदिनाया घटेना नातीत्यादौ ज्ञानवि
षयघटत्वादिकं न त्वेषां जोषात्वं संप्रतः किंच विषयतायाः भवत्वात् तद्वादिषयत्वं कर्मत्वमन्यत्र भावमिदमेव तद्वत्तु
युक्तं । आदित्यं पश्यतीति ज्ञानकर्मोदाहरणप्राप्तत्वस्य क्रियासंबंधाः धात्वर्थतासंबंधस्य निवृत्तधिकारणयो र्मः
संबंधस्तद्विन्नो ग्रामस्तेन न पुनरुपादानवैयर्थ्यानिर्वस्योदाहरणं करं करोतीत्यादिनिर्वृत्यं प्रकृतक्रियारू
पकृतसाध्यं तत्र चकारकत्वं घटन्यतमत्वरूपमित्युक्तं प्रायः त्वन्मते तु क्रियाजन्यफलशालित्वाभावात् तत्
स्यापि कर्मत्वं भक्तं क्रतिसाध्यं च साध्यताय विषयतया क्रतिसत्त्वं कटं करोतीत्यत्रादिनीयाय योपितादशवि
षयसैव ननु विषयतामात्रं तै न उपादानतया क्रतिविषयत्वेपि कपालादौ कपालं करोतीति न प्रयोगः वस्तुतस्त
कपालादेरपि घटत्वादिना हृत्तिसाध्यत्वात् कपालं घटवत् करोतीति भवत्येव यथास्तविशेषो यद्गुणो केवलेपि
करोतीत्यपदेशः कपालादौ ताद्रूपेण हृत्तिसाध्यतासुरणाय घटवत्तादिपदसमप्रियादारेणेति । न च तादृ
शसमप्रियादारे विना कपालं करोतीति स्यादिति ग्राह्यं । तेषां ज्ञानसिद्धिर्निषयात्तावो धेतादशफलविशि
ष्टबोधकपदजन्योपस्थिते र्देहत्वात् केचित्तु घटं करोतीत्यादौ घटपदस्य कपाले लक्षणावृत्तकफला

धातव्यं

त

तथापि ग्रामं गच्छतीत्यादि द्वितीयायाः कृतिरिति मर्थः गमे हुं हतर संयोगजनक क्रियायाः तथा च ग्रामं वृत्तिवधात्तर्पे कर्मदे श
 संयोगः अन्वेति यदेकदेशान्वयेन संयुते तदा फलव्यापारयोः पुगे वराक्तेः वैशिष्ट्यं भवत्यवलम्ब्य एवमन्यत्रापि स्थ
 च कर्मणि द्वितीयेत्यस्य वस्तुतो यत्कर्म ततो द्वितीयेत्यर्थेन तु कर्मत्ववचित्वे द्वितीयायास्तत्राशक्तेः कर्मत्वात् तस्य तु
 फलमर्थः तेन गम्यते ग्राम इत्यादौ गमन फलप्रयोगा मइति बोधः फलं तु धात्वर्थतावच्छेदो बभूवते पतत्येन संयो
 गत्वादिना वेत्यन्यदेतत् न च द्वितीयायाः फलजनकत्वं फलमात्रं वाच्यं स्तु धातुस्तु क्रिया मात्रं लाघवादि ति वाच्यं
 फलसामान्येन भेदपि फलविशेषालाभात् तत्रिगमि नृतीनां पर्यायतापत्तेश्च न चतयोः समानार्थकत्वे पिग्रामं
 गच्छति ग्रामं सतीत्यत्रार्थः विशेष्यो धर्मो द्वितीया त एवोपपत्तेः सति विरह इति वाच्यं गमनेत्याग इत्यनयोः
 पर्यायतापत्तेः न चेदं स्वचेतनो धर्मो न च गमे संयोगवच्छिन्नस्य दशाहृत्यस्य सजे स्तु विभागवच्छिन्न
 स्पस्य दशाहृत्यस्य कार्यत्ववच्छेदकत्वात् संयोगवच्छिन्नस्य देलक्षणां विनो बोधो न स्यादिति वाच्यं गम्यते
 इत्यादौ स्पदजन्यसंयोगो धेनव्यभिचारोत्तरं न जन्यजनकता संसर्गणसिद्धौ स्पदजनक संयोगस्य दो भयवि
 प्रयवशाहृत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वं वाच्यमिति वाच्यं स्पदजन्यसंयोगवत् स्पदजनक संयोगो धापत्तेः किं
 च लक्षणाया विनिर्दिष्टमिति धिः त्यागार्थो बोधनापत्तेः न च शक्तिरक्षणा न्नितरसंबंधेन संयोगवच्छिन्न
 स्पदबोधा नुपपत्तिरिति र्णयानंतरं गम्यादिना त्यागादिबोध इति वाच्यं शक्तिरक्षणा न्नितरसंबंधेन संयो
 गवच्छिन्नस्पदशाहृत्यव्याप्यतावच्छेदकतया नुपपत्तिरिति र्णयसहस्रेण लक्षणा लक्षणा पिता दशबोधज

कमे

१०
न्य

य

नपि तु मशकत्वात् गंगादिपदे स्मृतं संयोगो शक्त्या प्रवाहस्य लक्षणा कार्यतावच्छेदकत्वात् लक्षणाया तारवो
 धे अनुपपत्तिरिति तस्मात् फलवच्छिन्नमाधारे धातुरे वराक्तेः परंतु गम्यते इत्यात्राकांक्षार्थे चिन्मात्रस्य दज
 न्यसंयोगो बोधो धातुन एवास्तु प्रयोगो भयत्राशक्तेराश्रयत्वमात्रं त्वारमा तार्थः यदि चाख्यातस्य कर्मबोधकत्वा
 नुर्बोधा दातो क्रिया मात्रमर्थः ननु कृतिरपि तदा दूरापि द्वितीयायां कर्मबोधो धातुवच्छेदकत्वा नुरोधा तर्धातोः क्रिया
 र्थः फलं द्वितीयादे रर्थः कर्मबोधकसमभिव्याहाराभावे संयोगाद्य वच्छिन्न क्रियेवार्थः १५ यदि चोत्तरसंयोगवच्छि
 न्नक्रियाजन्यफलप्रयोगा मइति बोधस्तदा कांक्षावै चिन्मात्रद्वितीयायां फलवच्छेदकत्वं स्पष्टं प्रकाशनापि द्वितीयां स्तु या
 फलवृद्धित्वमर्थः तत्र रत्तित्वस्य धात्वर्थसंयोगादिना न्वयस्तेन गमन फलप्रयोगा मवृत्ति संयोगजनक क्रिया
 नु कूलकृतीमांश्चेत्तदिति ग्रामं गच्छति चेत्तत्रत्यत्र बोध इत्याद्यो ह्यनयमिति दिक् केचि त्त्र क्रियाजन्यफलशालित्वात् १६
 या क्रियाफलत्वमवलम्ब्य वात्कर्मत्वे तथा च करं करोतीत्यत्र मुख्यकर्मत्वमन्यत्र भौतमित्याहुं स्तो कं पचतीत्यत्र
 द्वितीयायाः प्रयोगसाधुत्वं फलं अस्तु वा भेदोऽर्थः नालं घटमानयेत्यादौ विशेषणगत द्वितीयादे रपि प्रयोगसाधुत्वं
 मेवार्थः नालपदार्थस्य घटपदार्थेन सममभेदान्वयः विशेषणविभक्त्यभेदे एवार्थ इत्यन्ये वस्तुतस्तु विशेष
 शरणगत द्वितीयादे रपि प्रयोगकर्मत्वादिकमर्थः आकांक्षायाः धात्वर्थान्वयात् तत्रागवकर्मत्वयोरभेदसंभो
 धेनान्वयस्ततो धात्वर्थेन नालघटयोरभेदबोधस्तु पाल्मिकः चैत्रपुत्रस्तु पुत्र इत्यादौ चैत्रस्तरयो रिव
 पचतीत्यादौ वर्तमानत्व कृत्यास्ति उर्थयोरिव चैत्रेण सुपत इत्यादौ सुपति उर्थयोरपि अन्ययोः सुपत्तिवैचि

रो

ये

99

स्य

स वपि दृष्टं यं परे तु कारकांतरे च रितार्थत्वे सति कारणत्वं च रितार्थत्वे च तच्चापारमुत्पाद्ये व फलहेतुत्वं वृत्तिरिति
 संकुतारादिकं व्यापारं यन्त्रिं दालक्षणं पुरंतत्वाद्यतीतिकरणे च पितार्थं एव कर्माधिकरणेन च रितार्थेन
 अनुत्पन्नकरणव्यापारस्य काष्ठादेः प्रतिकरणत्वे संभवति। अधिकरणमपि कर्तृकस्य चित्तं व्यापार
 द्वारा क्रियानिः पादकं ग्रहे च त्रिस्थाल्यां तदुत्पत्तौ च तीत्यत्र चैत्रव्यापारस्यैव संपादनेन च त्रिस्थाल्याः कारकत्वं संप्र
 दाता पादनयोश्च क्रियासामान्ये हेतुत्वं दाने च चानुमिति प्रकाशन द्वारा कर्तृश्रीष्टामुत्पाद्यसंप्रदानस्य पतनाश्र
 याक्षेपतन प्रतिषेधं धृक् संयोगनास्यैव विभागमुत्पाद्यचापादनस्य च रितार्थं हेतुत्वं च व्यापारो तरमुद्धारि
 कृत्यजनकत्वं फलितं नन्वेवं दं यमुपमुत्र भतीनां कलशच्छिदाक्षे करणत्वं न स्यादिति चेन्न स्यादेव च रमकार
 णस्यैवास्मन्मते करणत्वादन्येषां भूतलं करणत्वमिदमेव फलयोगव्यवच्छिन्नं कारणं कारणमिति पर्यवसि
 तमित्याहुः। तन्मते च चक्षुर्मात्रिज्ञानादिनां चाक्षुषाक्षे करणत्वं गतं घटादीनीच करणत्वमाया तमिति मूले वेत्तव्यं
 व्यापारः शब्दव्यावृत्तकारणं कारणमित्यपि वदंति तत्र कर्मकर्तृप्रभतीनां कारणत्वं स्यात्तच्छिदायादिद्वारुपरसु संयोगः
 परस्परिद्वि। वदरुणोपि व्यापारः एवं मनोयोगादिज्ञाने छादावात्मनापि व्यापार इत्यनेन पतिरेव शरणं भवति १२
 एव विवक्षातः कारकाकारकाणि भवन्तीति प्रवादः न च संकुर्णत्वं सुपाधेरसं कुर्णत्वादेरुत्पत्तिरिति चेन्न स्या
 देरनुमित्यादेरुत्पत्तौ निराधारं यत्र व्याप्ति घटाकु निश्चितपदार्थोपस्थितौ विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेष
 णांतरमिति न्यायेन परामर्शः तत्रापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकपदसामर्थ्यात् तावेवानुमितिः पर्योत्पन्नहे
 तुज्ञानादिनामेव वा करणत्वं मुरीकरणं आवणपूतस्यैव त्रस्य कथं करणत्वमिति चेन्न कथं मनः संयोगा
 न

त्पक्व व्यापारसत्त्वात् ननु शब्दस्य व्यापारत्वात् तद्वद्भावप्रत्यक्षे तस्य चित्तं च शब्दभावणे शब्दो व्यापारः
 बाधेन न शब्दो व्यापारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव श्रोतृत्वेन हेतुत्वादिति केचित्तत्तत्रावणं प्रत्यक्षं यत्र विषयता संवधेन तत्र
 स्वाश्रयसमवायसंबंधेन मनोयोगस्यैव कारणत्वं शब्दभावप्रत्यक्षे तथैव च चित्तं च शब्दभावणे शब्दो व्यापारः
 येन चित्तं मनोयोगः स्वाश्रयसंयोगेन कारणमिति वदंति चेन्नैतन्नागम्येत्यामरत्वादोक्ततायायाः आधेयत्वमर्थः तेन च
 त्रिनिष्ठगमनानुकूलकृतिविषयो मेत्राधेयकृतिविषयगमनफलशालिवाग्रा मरति बोधः वस्तुतस्तु चैत्रेण गतो
 ग्राम इत्यादि कृत्तशक्तेरतीयाया एव कृतिरर्थः तेन चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ चैत्रवृत्तिरिति मनः कलाश्रयो ग्राम
 इति बोधः अन्यत्वं सुवर्थात्त्वर्थयोः संसर्गः। आश्रयत्वमात्रात्तार्थनामार्थयोः संसर्ग इति बोधः। वस्तुतस्तु तृती
 याया जन्यत्वमेवार्थः रश्मेन गम्यते इत्याद्यनुरोधेन व्यापारः स्यात्तद्व्यापार एव चार्थो जन्यत्वं तु संसर्ग इत्यनेन रश्मेन
 गम्यते चैत्रेण स्थो यते सुप्तेन इत्यादिवाधेयत्वे तृतीयाया निरूपलक्षणस्यैव दंति विवेचितं चैतदप्रवृत्तत्वाद्
 व्याख्यायां पशुना छिन्नं तीत्यादौ जन्यत्वमपि तत्तार्थः। आश्रयत्वं संसर्गः कर्णत्वं जन्यत्वयोः स्वार्थयोराकांक्षावशा
 दन्वयस्तत्र निरूपितं संसर्गः तेन पशुनिष्ठकरणानि निरूपितजन्यताश्रयो हानुकूलकृतिमात्रिति बोधः। रश्मे च पर
 शुना छिन्नं त्रिंशोत्पादोपशुनिष्ठकरणानि निरूपितजन्यताश्रयो हानुकरणातानिरूपितजन्यताभाववान्
 यत्ते हानुकूलकृतिमात्रिति बोधः। परेतु जन्यत्वेनाश्रयत्वार्थः करणताया निरूपकत्वसंबंधेन ग्रामेः न्वयः स्तेन
 पशुनिष्ठकरणानिरूपकत्वे हानुकूलकृतिमात्रिति बोधः न च परशुना छिन्नं त्रिंशोत्पादोपशुनिष्ठकर
 णताया निरूपकत्वसंबंधेनाभावोच्छेदबोधनायः स च न संभवति निरूपकत्वसंबंधस्य वृत्तितियामकस्य च भा
 य

ति

धः॥ विदुर्देव्य कर्मोदात्तौ यदि रत्नौः पितुः स्वर्गमुत्तमादयती सप्रसिद्धिस्तदा हरकारकता हरकर्मजननमिसा दुः
केचिनु॥ धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन फलविशेषरूपितत्वेनेष्टाविषयत्वेन चतुर्थः॥ सच धात्वर्थतावच्छेदकफलेऽनेति
एवं च विप्रतिरूपितत्वेनेष्टाविषयगोचरित्वस्वत्वस्य सर्वपरस्वत्वोत्पत्तिरिति सावानुक्तत्वं च नानिति।
बोधः॥ जन्म स्वत्वस्य गोचरित्वेनार्थजननमपिलभ्यते वेति॥ तादृशगो जन्म स्वत्वनिरूपकत्वेनोद्देश्यत्वं विप्रस्योक्तं
मस्याख्यात्वं॥ एतच्च रक्षाया रक्षासंबन्धी सन् संयोगावच्छिन्नद्रव्यद्रव्यक्रियावच्छिन्नो मापारो धात्वर्थः॥ इति
लेनेष्टाविषयत्वेन चतुर्थः॥ सच धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगान्वयीद्वितीयार्थस्तत्त्वं चोद्देश्यद्रव्यद्रव्यक्रियान्न ता
इति तेनेष्टाविषयत्वेनेष्टाविषयगोचरित्वसंयोगावच्छिन्नद्रव्यद्रव्यक्रियावच्छिन्नमापारानुक्तत्वं विप्रस्योक्तं बोधः॥ नच एतदसि
व धात्वर्थतावच्छेदकद्रव्यद्रव्यक्रियायां द्वितीयार्थ इति त्वान्वये पयसा रक्षासंबन्धीति न स्यात्॥ तादृशक्रिया
रक्षा इति तादिति वाच्यं॥ तत्र संयोगावच्छिन्नद्रव्यद्रव्यक्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकत्वं सयोगावच्छिन्न
वृत्तिरान्वयति॥ ननु द्रव्यद्रव्यसंयोग एव तत्र धात्वर्थ इति युक्तं॥ तथा सति फलावच्छिन्न मापाराध बोधकत्वेन धातो
रनेकत्वे धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावेन वृक्षादेरकर्मत्वापत्तेः॥ अतएव अजोन्मासं न पतीति ननु द्वि
कर्मकत्वं॥ संयोगावच्छिन्नद्रव्यद्रव्यक्रियाधत्वेन तदवच्छेदकफलद्रव्याभावात्॥ तादृशक्रियावच्छिन्नमापाराध
मत्वेन तादृशक्रियाया सेवद्वितीयार्थ इति त्वान्वयति॥ तत्र क्रियावच्छेदकसंयोगो न चतुर्थार्थस्योद्देश्यत्वाव्या
त्ता॥ फलवत्त्वेन तथैव नमुसत्तिकल्पनात्॥ नचैवमाजोन्मासं न पतीति सादोन्मासा संप्रदानेनोपपत्तिः॥ तत्र
द्विगमनानुक्तमापारः॥ प्रेरणादिधात्वर्थः॥ द्वितीयोऽन्वय इति त्वसर्थः॥ धात्वर्थतावच्छेदकगमनेनेष्टे

१५

१५

शे संयोगोऽप्यपदेतरद्वितीयार्थस्य गमनेनाजोपदोषेतरद्वितीयार्थस्य नयः॥ एवं च मरुतिसंयोगजनकं अ
जावृत्तिगमनानिच्छन्नमापारानुक्तत्वं विप्रस्योक्तं बोधः॥ तथा च जन्म स्वत्वनिरूपकत्वेनोद्देश्यत्वात् तन्मास
संयोगसंप्रदानत्वं॥ यदि तु उद्देश्यत्वेन विवक्षिते तदा गमास्य अजो न पतीति स वत्त्वे वेत्याहुः॥ संयोगावच्छिन्नद्रव्यद्र
व्यक्रियावच्छिन्नमापारः सित्वर्थः॥ उदकेन वृक्षसिंचनी सत्र अजोन्मासं न पतीति तत्परंपरया धात्वर्थस्य प्रका
रस्यापि कर्मत्वं संपन्नमेव॥ नचैवं ननु हेतुसिद्धिस्तस्मात्॥ हेतुमार्थकजुहोति सप्रसिद्धा हतद्वितीयार्थावच्छि
संयोगानुविरोधककर्मत्वप्रकारकबोधे हेतुत्वात्॥ नु हेतुसिद्धिस्तस्मात् हेतुमार्थकत्वप्रकारकबोधे विरोधतया
हेतुसिद्धिजन्यक्रियेति हेतुत्वं तदा यो दकमार्थसिंचनी सत्र संप्रदानेन सत्येव॥ स्वसेकजन्यपत्रपुष्पादिरूप
फलभावित्वेनोद्देश्यत्वं सत्त्वात्॥ तथा च वृक्षीपत्रार्थान्वयकत्वेन विषयक इति त्वान्वयि बोधः॥ ना
रक्षयरोचते कलहरसादौ ननु धात्वर्थ इति त्वमर्थः॥ तेन नारदीय इति विषयक कलहर इति बोधः॥ वैष्णवा
तंधारयता इत्यत्र धारणं पुनरुद्देश्यत्वं सत्त्वात्॥ वैष्णवीय कर्मकतादृशप्रवृत्त्या श्रयसि बोधः॥ नचै
वं यत्र जो जनाय स्वाती गृह्णाती तत्र धारयति इति कुतो न स्यादिति वाच्यं॥ तस्मिन् हेतुपक्षे तान्द्रव्यस्यैव पु
नर्दानेन द्वेषः अतस्तस्मिन्नेन दानविशेषाणां तत्त्वात् त्वान्वयि त्वमर्थेन दानेन सित्वेन पत्रः संप्रव
ति॥ विष्णवे नमः अग्नये स्वाहा स्वधा इत्यादि वचनानि सत्रजननमादौ नो सातां धात्वर्थकानां योगेन चतुर्थार्थोद्देश्य
त्यकत्वमर्थः॥ तेनेष्टे विष्णु ष्युद्देश्यकसागविषयकेतिकमेव बोधः॥ स्वस्ति सवते सादौ इति त्वेन चतुर्थ
र्थः॥ तेन च सवत इति कर्त्तव्यमिति बोधः॥ अतस्मलो मताये सत्र अतस्मलो मताये सत्र अतस्मलो मताये सत्र अतस्मलो मताये सत्र
कारणार्थेन मल्लकारणाशक्तौ मल्ल इति बोधः॥ मूपाय र्वी सत्र उद्देश्यत्वं चतुर्थार्थः॥ दारुपदं चैतत्

१६

कारविषयकयलनानितिकोषः एवं विषयमित्रं वारयती सजायि तो जनसंवेनेन विवरतिमित्र मतिपयोगिका भावानुक्त
 लमा यारविषयकयलनानितिकोषः हिमवतो संगामवर्षी सादो प्रभव तेरु सतिनार्थः किं नु नृदिप्रकाशत रतिके
 चित् ॥ व सुत सुआ घर्षं रसं वं धावात्र तं सुतुय धा मृतो सति ससाहिना लका घर्षं मवा ॥ पंच म्यास्य संयोग
 अवहितो तरवर्षी तेन हिमालय संयोगा अवहितो तरवर्षी घर्षं रसं वं धावात्र तं सुतुय धा मृतो सति ससाहिना लका घर्षं मवा ॥ पंच म्यास्य संयोग
 सतप्रभवति चैतुः च रं उमा रं उल ससादावपि को धं ॥ किं नु नृदिप्रकाशत रतिके ॥ विरोषः लणा
 सुराजवते शिशुपालः अधयनात् पराजयते बाल रसादौ धा तोर सहै मुता पंच म्याः कर्म स्वसारमा लस्या प्रयत्न मर्थः
 तेन लण्यं न सहतेः ध्ययने न सहते तिको धः ॥ असहिष्णुता च देश विरोधः निष्कारा क्य त्वज्ञानं मरा क्य त्वज्ञानं वा विप्रा
 हुन साद ते रसादौ यधे विनियोग ॥ तो धो न मुख लं चो रा हुन सा द त रसादौ न द सं मवा चौर सस्य सा पावा त् धा तोर
 विषये विनियोगा लकः स्वीकारो धो न मुख लं जनकः स्वीकारो धि मा बू धन सा द ते चौर रसादाव सं मवा ॥ पंच
 चमर्थ विनियोगा लकः अवहितो तरवर्षी संवेनेन धाल र्थं ता वछे दक विनियोगो न्यः ॥ अवहितो तरवर्षी संवेनेन धाल र्थं ता वछे दक
 न विषयक पुरुषोत्तरीय अवहितो तरवर्षी संवेनेन धाल र्थं ता वछे दक विनियोगो न्यः ॥ अवहितो तरवर्षी संवेनेन धाल र्थं ता वछे दक
 मीय यधे विनियोगा अवहितो तरवर्षी संवेनेन धाल र्थं ता वछे दक विनियोगो न्यः ॥ अवहितो तरवर्षी संवेनेन धाल र्थं ता वछे दक
 ते रसादौ पंच म्याः कर्म स्वधा तो ध्य निदार्थः ॥ अधर्म निदती सर्थः एवं धर्माद साद पसा सादो पंच म्याः विषय
 लं धा तोर अवधानं आरमा तस्या प्रयत्न मर्थः धर्म विरोषकान व धान नानिति को धः ॥ उपाध्या या दधी ते रि

१५

इ

गौ

कु

उरु

तादाव्याप्तिः

परसादौ धा तोः स्वविषयकयलनानितिकोषो मा पारः पंच म्याः संवेनेन धाल र्थं ता वछे दक प्रसदा न्वितं आरमा त
 सतिनार्थः उपाध्या य संवेनेन धाल र्थं स्वविषयकयलनानितिकोषो मा पारः पंच म्याः संवेनेन धाल र्थं ता वछे दक प्रसदा न्वितं आरमा त
 दौ तु पंच म्याः ज्ञापन मर्थः ज्ञापकं तत्र पंच मर्थ इत्यपरे ॥ पञ्जी कारक ॥ ॥ वसा तु संवेनेन धाल र्थः ॥ सच कचित्
 संवेनेन धाल र्थः ॥ कचित् समवा य कचित् निरूपित सा हिष वा पुरुष स दं रः ॥ धीमां रं रातः पुरुष रूपा जनक इत्या
 दौ वैवस्व पुरसादौ संवेनेन धाल र्थः ॥ अति मासे श्वा ॥ दा सादो मुक्ता रि हार क ज न सं ता दरा ज म्प ता
 मयः पुमान् पुत्र पदार्थः ननु पुरुष मा वृत्तान पुत्र रसनयोः पयो यना पतिः ॥ पुत्र पदा र्थं कदेशे जन्म ताया व स धीम रू पितान्ता
 न्यः एव पुत्र मा वृत्तान पुत्र पदार्थः ननु पुरुष मा वृत्तान पुत्र रसनयोः पयो यना पतिः ॥ पुत्र पदा र्थं कदेशे जन्म ताया व स धीम रू पितान्ता
 धने गोपा ॥ क्षेत्र ज रू ठ जादे व जीव त् पुत्र ल म पि सा हि ति चे र ॥ सादे व कर्म कारि तु मा ॥ पञ्च वना नुरो धा न इति व रं ति ॥ क्वा ओर
 प्राप्ते न्ये मि विवेदि त् छ द सा त व र सा दौ म ति यो गि त् म नु यो गि त् वा व स्य र्थ ॥ क्षेत्र म्प मि त् चेत्र म्प रा नुरि म्प दौ रा ग
 नृष व तेन मि त् त रा नु ल यो र स्थि र ता त् किं तु सं सार वि रा ष र्थं च व सा वि ष य त् म र्थः एव म न्य ना पृ ष्ठे व नी यं ॥ वि
 सार म्प ता न्ते द त म्प ते ॥ बा बां ल णा सं प न्ते क्षी रा र सा दौ ष सा स्ता दा स्म र्थः ॥ न गो ता दा त्प व जी ल णां क्षी रे ति बो धः
 ग बां गो सं प न्ते क्षी रे स म्प रा णा य ल स ण या कृ णा प द स्य ज व ति न्ता क्षी रे स म्प त द म्प म र्थः ॥ ते न गो ता दा त्प
 व ती ल णा न्या सं प न्ते क्षी रा न्ये ति बो धः ॥ युग प त् व ति त था वि रो धा न्ती कारा त् चै न द रा ति त ल णो पा ष्ठ वि ता र्थ
 न्ये य म्प बो धः गो बां गोः सं प न्ते क्षी रे ति न स्या न त्र गो ता दा त्प व ती गो पि ता बो धा सं म ना त् त्र व त् त णा मि न्ता ता व छे

स्व

धि

इसपि

तथा

क्षेत्र

क्षेत्र

इं

ने

गवां

प२

लो

संपन्न

॥ यः ॥

[illegible]

५३५

राम

८३

१३३ त्रैयवृत्तिरामिगतबोधः तेन पुरुषामस्मिन् शोयेनिति न स्यात् पुरुषवृत्तिशौक्यत्वावच्छेदेन

श्रोः वृत्तिरर्थः तेन पुरुषवृत्तिशौर्यत्वावच्छेदेनैतद्व्यतिवृत्तित्वाभावात्पक्षोक्तोऽर्थः तेन पुरुषाभिन्नज्ञत्रियत्वावच्छि
 न्नवृत्तिशौर्यमित्यपि बोधः तेन पुरुषाणां ज्ञत्रियत्वां स्वरूपान्तरस्मिन् शौर्यमित्युक्तत्वात् तादृशान्तरत्वावच्छेदेन शौर्या
 भावादिति वाच्यम् ॥ अमुं सन्तरकलनापत्तेः समन्ते तु पुरुषाभिन्नज्ञत्रियत्वावच्छिन्नवृत्तिशौर्यं पुरुषाभिन्नज्ञत्रियाभि
 न्नत्वात् ज्ञत्रियमित्येतत्वावच्छिन्नवृत्तिः शौर्याभावेनैतन्नबोधः शौर्यं यदस्य शौर्याभावेनाज्ञात्रिकत्वात् एवमदक्षिणौ कोकि
 लः ॥ तं कृजतीत्यादौ पाल्शर्माभावे आख्यातार्थभावेन क्षणापुरुषाणां ज्ञत्रियत्ववशरूपसादौ तु न लक्षणाभिन्नादरेव का
 रार्थत्वात् केचित्तु पृष्ट्याः सादात्म्यं अमृतमवच्छेदय्यार्थः अत्र चोपि यथायोग्यं असंज्ञाभावो न्योम्याभावश्च पृष्ट्यादि
 पदे तु न लक्षणा ॥ पृष्ट्यर्थस्यान्यादेस्तथान्वयात् ॥ न च प्रत्यक्षार्थान्वितस्यार्थबोधकत्वं प्रत्यक्षान्वयानामिति बुद्धिभंगा
 वृष्ट्यर्थस्यान्यादेः पृष्ट्यादिपदेनान्वयादिति नान्ये तादात्म्यस्य प्रत्यक्षार्थान्वितत्वात् यावत् स्वार्थस्य न तथा नियमः
 आख्यातार्थसंख्याकालयोरभावादिति चेरो अमुं नान्वेतन्नित्येव श्यतामि साहुः ॥ ॥ इति वृत्तिशौर्यकारकम् ॥ ॥ अन्य
 सदेनैव सतिरिच्छादोषस्याः जन्मलसर्पः तेनात्मजिन्यावसतिरिति बोधः पश्यतु सेतुरां हरासीसाहौ अनाहारायः
 सच नीजता बुद्धिः तस्याः च प्रत्यक्षार्थविशेषतया सामानाधिकरण्येनाधिकरण्येनाख्यातार्थत्वावच्छिन्नवृत्तिः
 सत्प्रामाणाधिकरण्यमेव वा तदर्थः इत्थं च पश्यन् विषयकालादावसामानाधिकरण्यतुरगकर्मकहरणापुन
 रलक्षितानामिति बोधः एवमन्यत्रापरद्वेनीयं समस्योः अधिकरणत्वेनार्थः तथैव संबध्यतां धर्मसंबध्यतां च
 तस्य विशिष्टतया वदरादेष कुलाधिकरणत्वापत्तेः कुलादेशविक्रिद्वैतत्वात् ॥ स्वधर्मसंबधित्वेनैव तत्किं वा न
 धर्मसंबधित्वमिति चेन्न कुलस्यापि वदरासंबधित्वेन वदराधर्मत्वापत्तेः यदि तु धर्मत्वावेव तत्त्वप्रतियोगि

स्यो

इतिषष्टिः

ले

लादिवत् स्वरूपसंबंधविशेषः तिरिक्तमेव सुखसेतदाधिकरणत्वेमेव तत्पास्तुपरंतु आधारत्वेमोर्द्वयोपतिरि
क्तत्वे सप्तमाभावे पक्षमर्थः प्रसूते पट्टसौ दोषस्तत्तापेयोपट्टतिबोधः नैव अधिकरणत्वे अधिकरणताया
प्रसूतत्वेति घटेः प्रागानिरूपकसंबंधस्य सति प्राप्तकलात् प्रसूते पट्टसौ दोषस्तत्तापेयोपट्टतिबोधः नैव अधिकरणत्वे अधिकरणताया
नितु अधिकरणत्वमनुगतमेव क्वचित् मुसवयेऽपेक्षायां सत्समवायिकारणपर्यवसितं यथा घटा
देः कपालादौ क्वचित् स्थिते यथा घटापले - - पतनाभावः त्वथाच पवनप्रतिबंधकसंयोगवत्संभावे य
नारणा यत्तदभिलेन निशेषणीयं तेन तदभिलेन सत्सु सत्तनप्रतिबंधकसंयोगवत्संभावे यथा प्रसूतादौ
घटादेरीश्वरप्रयत्नस्यैव तत्तापतनप्रतिबंधकत्वेन तु संयोगसूत्रेन नातिमासिः क्वचित् तापयेदपेक्षा
णां सत्संभावात्तापदेर्घयदोषस्यापितनप्रसूतजनकसन्निकर्षत्वे मर्षे इदं यस्मात्तापदे अवारणीये तु घटक
तदभिलेन निशेषणीयमप्रावादीनामधिकरणत्वं तु तत्स्वरूपसंबंधित्वे वा युतेजः प्रसूतीनां गृह्य
दावधिकरणत्वेमेव तत्प्रतिबंधकसंयोगवत्तादिकमेव यत्र पतनादिकं सत्तापसिद्धुत्तत्र तेन तत्संयोगवत्तादि
कमेतत्तु गतमेवेत्याहुः ॥ तत्र तद्रूपेण शक्तौ रवा दत्तः प्रभात्वरक्तुसमाहृयद्यदौ कपालसंयोगस्य क
पालोत्तरप्रतिबंधकत्वयोपवीतने कपालस्य कपालोत्तराधिकरणत्वापत्तेः अतिरिक्तं नृणां अधिकरणमाहः व्याप्तेः
किंतु यथादिः करणं प्रसूतं इति प्रसूतानंतरं घटसंयोगेन नैति संशयो न स्यात् ॥ न च तत्संयोगस्य
नवायादिबेदाधिकरणत्वे तत्र चाधिकरणत्वात्वेन तिरिक्तं तत्तद्देविसंयोगादिना संशयोऽर्थः ॥ ॥

गो

